

In article is considered the role of incomplete sentences in the text, qualification of determinants, and also kinds of incomplete sentences in modern Kazakh language. On a material of historical written monuments the author proves communication of incomplete sentences without adverbial modifier with the phenomenon of determination, on the one hand, and with a context — with another. In article also are considered both theoretical questions of the text's theory, and on the basis of the analysis of incomplete sentences in historical written monuments is observed their communication with a modern condition of language.

ӘОЖ 362:221' 81

Ш.Мажитаева, А.Тажикеева

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің уәжділігі (гендерлік қыры)

Мақалада мақал-мәтелдердің уәжділігі мәселесі қарастырылды. Сонымен қатар мақал-мәтелдердің қазақ тіл білімінде зерттелу тарихына қысқаша шолу жасалды. Ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындайтын халық даналығының мол қазынасы — мақал-мәтелдерді талдау қоғамның ерлер мен әйелдерді қабылдауы және олардың қоғамдағы орны мен рөлін анықтайтын стереотиптерді көрсетуге мүмкіндік берді. Авторлар қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің пайда болуына қоғамдық-әлеуметтік жағдаяттардың әсерін қарастырып, мақал-мәтелдердің уәжділігін гендерлік тұрғыдан түсіндіруге талпыныс жасады.

Кілтті сөздер: мақал-мәтелдер, уәжділік, гендерлік саясат, гендерлік стереотиптер, халық мәдениеті, қазақ дүниетанымы, этнос, еркек-әйел, лингвомәдениеттану, ұлттық-мәдени ерекшеліктер.

Тіл әр халықтың мәдениетін, әлеуметтік-қоғамдық құрылысын, дүниетанымын бейнелеумен бірге ұлттың, келер ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыруда аса маңызды әрі негізгі қызмет атқарады. Қазақтың мақал-мәтелдері ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан тілдің лексикалық құрамының бөлінбес бір бөлшегі болып саналады. Мақал-мәтелдер — ұлттың өзіндік ерекшелігін айқындайтын, ғасырлар бойы қалыптасып, халықпен бірге жасап келе жатқан халық даналығының мол қазынасы.

Қазіргі тіл біліміндегі «адамды тіл ішінде тану» сияқты антропоцентристік бағытқа сәйкес мақал-мәтелдердегі адам бейнесін когнитологиялық құрылым мен концептілік модельдер арқылы ғылыми талдау өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Мақал-мәтелдер туралы тіл білімінде де, әдебиеттануда да жазылған еңбектер біршама. Қазақ дүниетанымында қалыптасқан мақал-мәтелдердің халық өмірінде алатын орны мен маңызы туралы айтылған академик Ә.Қайдаровтың пікірін де келтірейік: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып-білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1].

Мақал-мәтелдерді жинастыру, оларды мерзімді баспасөзде бастыру ісі, қолдағы бар материалдарға қарағанда, ХІХ ғасырда басталды деуге болады.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде мақал-мәтелдердің маңызының зор екенін түсініп, өзінің оқу құралына енгізген ағартушы Ыбырай Алтынсарин. Кейіннен бұл талпыныс жалғасын тауып, әр түрлі мерзімді басылымдарда, оқу құралдарында жарияланып отырды.

Мақал-мәтелдердің халқымыздың көп жылғы өмір тәжірибесінің негізінде қалыптасқандығы, олар халық даналығының қазына-байлығы болып саналатындығы, оларды қазақтың көшпелі және еркін тіршілігін дәл және анық бейнелеу үшін сол қалпында қолдануға болатындығы, 4 мыңға жуық қазақтың мақал-мәтелдері жинастырылғандығы туралы айта келе, 1927 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Казахские пословицы» деген еңбегінде А.А.Диваев төмендегідей тұжырым жасайды: «Казахские пословицы, как пословицы других народностей, складывались и вырабатывались в течение веков и являются результатом работы коллективного народного ума. В них отражаются взгляды народа на различные предметы, явления и отношения окружающего мира.

Казахская степь помогла своим сынам долгое время сохранять в неприкосновенности и первоначальной чистоте национальный характер и обособленный народный облик» [2; 328].

Бала тәрбиесіне, жас маманды дайындауда мақал-мәтелдердің тигізетін ықпалын, әсерін М.Балақаев былайша көрсетеді: «Әрбір мәдениетті, сауатты кісі, тілге шешен болғысы келетін оқушы, студент халық тіліндегі тұрақты тіркестерді көңілге тоқи жүріп пайдалануы тиіс» [3].

XX ғасырдың басынан бастап мақал-мәтелдер зерттеу нысанына айнала бастады, олар жайында айтылған пікірлерді жиі кездестіруге болады. Мәселен, қазақ мақал-мәтелдері туралы жазылған көрнекті қазақ зиялыларының бірі А.Байтұрсынұлы «Сөз өнерінің ғылымы» мен «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесін» қарастыра келе, оларды өрнекті сөйлемдер, өленді сөйлемдер, шешен сөз, дарынды сөз, ділмәр сөз деп бөліп, әрқайсысына жеке-жеке тоқтайды. Осылардың ішінде мақал-мәтелдерге айрықша орын беріледі. «Мәтел дегеніміз — кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады» [4], — деп түйіндейді.

Сондай-ақ мақал мен мәтелдің айырмасын М.Ғабдуллин былайша көрсетеді: «Мәтелдер көбінесе сөз айшығы, көркем теңеу, сөз образы (*Көппен көрген ұлы той, Құрыққа сырық жалған, Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда, Тілге тиек жасап* т.б.) ретінде қолданылады. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды, пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады» [5].

Сонымен, мақал-мәтелдер тұлға жағынан да, қолдану жағынан да тұрақты болып келеді. Олар ойды бейнелі жеткізуде қолданылады. Айтылатын ойды жеткізудегі пресуппозициялық ерекшеліктеріне қарай, мақал және мәтелдер деп бөлінеді. Мақал ойды толық аяқтайды. Мысалы: *Қазанға жолама, қарасы жұғар, Жаманға жолама, бәлесі жұғар...* Ал мәтелде айтылатын ой тұспалдап жеткізіледі: *Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме...* [6; 127].

Тіл білімінде мақал-мәтелдер тұрақты сөз тіркестерінің қатарына жатқызылады. Зерттеу еңбектерінде фразеологизмдер сияқты мақал-мәтелдер де дайын күйінде жұмсалатындығы, мақал-мәтелдердің тұрақты тіркес ретінде атқаратын қызметі, мағыналық даму заңдылығы, қолданыс ерекшеліктері болатындығы айтылып, олардың құрамдық, мағыналық даму заңдылықтары, қолданыс тәсілдері, ауыспалық мағыналары, эмоционалды-экспрессивтік реңктері т.б. қарастырылады. Сөйтіп мақалдар-мәтелдер — сан жағынан да, мағына-мазмұн жағынан да, құрамы мен тұлғасына қарай да сан түрлі болып келетін тілдік құбылыстар. Мақал мен мәтелдердің бұл ерекшеліктері жайында ғалым К.Аханов былай дейді: «Фразеологиялық оралымдардың ішінде құрылымы жағынан да, мазмұны жағынан да тіл коммуникативті единицасы сөйлемге сәйкес келетіндері бар. Бұлар мақалдар мен мәтелдер, қанатты сөздер. Мақалдар мен мәтелдер және қанатты сөздер фразеологизмдердің қатарына жатқызылғанда, олардың сөйлеу кезінде тыңнан жасалынбай, даяр қалпында жұмсалатыны, құрамының тұрақтылығы ескеріледі» [7].

Тұрақты тіркестер халықтың рухани, мәдени өмірі мен салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы негізінде туып сөздің мәні мен мағынасына эмоционалды-экспрессивті рең беріп тұратын тілдік құбылыс. Қазақ халқы көшпелі кезеңде мал шаруашылығымен айналысқан, шаруашылығына байланысты мекенін де ауыстырып отырған. Мал бағып қана қоймай, табиғат көріністерін, төрт түлікке тән табиғи ерекшеліктерді жіті бақылаған. Адамдардың іс-әрекетін сипаттағанда осы ой қорытындыларын пайдалана отырып, бір-екі ауыз сөзбен жеткізген. «Ана тіліміздің сөз айдынының тереңінде халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесінен, өмір тануынан қорытылып, ереже түрінде тұжырымдалған аталы сөз мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер туып жатады», — дейді профессор Ж.Манкеева [8].

Қазақ халқы өткір де терең мағыналы бір ауыз сөзге тоқтап отырған. Мақалдар мен мәтелдер үлкен ойдың, толғаныстың қорытындысы, ұзақ әңгіменің қысқа айтылатын тұжырымы есепті. Олар халқымызға тән дүниетаным мен сананың дәлелі ретінде ұлттық менталитетіміздің тілдегі маңызды да, мазмұнды өрнегі болып саналады. Мақал-мәтелдерді тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні деп бекер айтпаған; өйткені адам айтайын деген ойын мақал-мәтелдер арқылы астарлап айтып, бейнелі түрде түсіндіре және жеткізе алған.

Зерттеулерде мақал-мәтелдердің үшжақты ерекшелігі көрсетіледі: біріншіден, мақалдар мен мәтелдер фразеологизм сияқты тілдік құбылыс; екіншіден, пайымдау мен ой-пікірдің түйіні ретіндегі логикалық тұлға; үшіншіден, келелі ой, кең мазмұнды қысқа айтып, қорытынды жасаудың тамаша үлгісі.

Мақал-мәтелдер әбден қалыптасып орныққан, оның құрамындағы компоненттердің де орны әдетте тұрақты болады. Ә.Болғанбайұлы мен Ғ.Қалиұлы мақал-мәтелдердің дайын қалпында

жұмсалыуына қарай оларды фразеологизмдерге жатқызады. Дегенмен фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің арасында үлкен айырмашылық бар. Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер бір-бірінен мазмұны жағынан да сырт тұлғасы жағынан да ерекшеленеді.

Мағыналық жағынан айырмашылығына келсек, «фразеологизмдердің құрамына кірген сыңарлар бір-бірімен жымдасып, өздерінің тура мағыналарынан түгелдей немесе жартылай айырылып қалып, түйдектелген күйінде мүлде басқа бір мағынаны астарлы, бейнелі түрде білдірсе, мақал-мәтелдер құрамына кірген сыңарлар (сөздер) өздерінің негізгі мағыналарынан онша ажырай қоймай (қол үзбей), бірақ ойды тікелей емес, уағыз-өсиет сипатында, игі ниеттерге үндеу, жол сілтеу, ишара жасау тұрғысында білдіреді» [9].

Халық мақал-мәтелдерінің көркемділігі, ең алдымен, олардың ықшамдылығында. Мақал-мәтел туралы жазылған еңбектерде осы пікір «әрі қысқа, әрі нұсқа» яки «қысқа да нұсқа» деген тіркестермен беріліп, тұрақты қайталанатын. Бұл бекер емес: ең ұлы даналық қысқа да қарапайым сөзбен беріледі. Мақал-мәтел — сөз мәйегі, ой түйіні. Осы жағынан алғанда, мақал мен мәтелдің түйіндеу тәсілі көркемдік қасиеті, аз сөзбен көп мағынаны жинақтау шеберлігі, кең таралып жұрт жүрегіне ұялауы сияқты қасиеттері байқалады [10].

Зерттеушілердің пікірінше, мақал-мәтелдердің нақыл сөздерге айналуы үшін терең мағыналы болумен бірге, мақал-мәтелдер сияқты құрылысы жағынан ықшам, әрі көркем, айтуға жеңіл болуы шарт.

Сонымен, мақал-мәтелдер — құрылымы жағынан әрі ықшам, әрі көркем, мағынасы жағынан терең ой, кең мазмұнды қамтитын, асқан шеберлікпен жасалған сөз өрнегі.

Әлемдегі этностардың мәдениеті, салт-дәстүрлерінің т.б. әр түрлілігі өмір сүру ортасына байланысты екені мәлім. Мақал-мәтелдерден ұлттық дүниетанымды, менталитетті, гендерлік ерекшеліктерді байқауға болады. Сондықтан халықтың санасында қалыптасқан, түрлі мағыналық реңктермен сақталған мақал-мәтелдердің прагматикалық-дискурстық үйлесімін зерттеу мақал-мәтелдердің теориялық әдіснамалық негізін тереңдететіні анық.

Қазіргі қазақ тіл біліміндегі антропоэзеттік бағыттағы зерттеу жұмыстарының арасында тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастырған еңбектердің саны көбейе бастады. Оларға Г.Смағұлова, Ж.Исаева, Б.Хасанұлы, А.Байғұтова, Г.Мамаева, Г.Шоқым, М.Ешимовтердің, тағы басқалардың зерттеулерін жатқызуға болады.

Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдерін іріктеп, таңдаулыларын жинастырып, жарыққа шығарған еңбектерде мақалдар-мәтелдер «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деген үш ірі тақырыпқа топтастырылады да, өзара оннан елуге дейін тақырыпшаларға бөлініп беріледі, оның ішінде гендерлік сипаты бар мақал-мәтелдерге: «Адам туралы», «Жігіт, ер», «Азаматтық-кісілік», «Ақымақтық туралы», «Қыз, қалыңдық», «Әйел заты, отбасы», «Үйлену, жанұя», «Бала, ұрпақ, тәрбие», «Мінез-құлық», «Тентек, менмен, тәкаппар», «Сұлулық, әдептілік», «Адалдық-әдептілік» т.б. жатқызуға болады.

Мақал-мәтелдердің гендерлік табиғатын ашу үшін оларды социуммен біртұтас алып қарастыру қажеттігі сөзсіз, өйткені кез келген тілдегі мақал-мәтелдер халықтың қоғамдық-әлеуметтік жайынан, халықтың ұлттық менталитетінен хабар беретін категория ретінде көрініс табады.

Сондықтан біз гендерлік мақал мен мәтелдерді шартты түрде Қазан төңкерісіне дейінгі және Қазан төңкерісінен кейінгі қалыптасқан мақал-мәтелдер деп бөліп қарастырмақпыз. Мәселен, Қазан төңкерісіне дейінгі мақал-мәтелдерде әйелдердің ер адаммен салыстырғанда қоғамда алатын орнының әлдеқайда төмен екенін көрсететінін аңғаруға болады: *Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа; Қатын бастаған көш оңбас; Қатын өлді — қамшының басы сынды; Байтал шауып бәйге алмас; Байтал жүйрік, пайда жоқ; Қатын шешен, парқы жоқ; Жаман қатын өлсе, төсек жаңғырады; Жақсы қатын өлсе, бас қаңғырады; Алтын басты әйелден; Бақыр басты еркек артық; Қатын жолда, бала белде; Әйелдің жолы жіңішке; Бәйбіше — құдай бұйрығы, тоқал — иттің құйрығы; Еркек — бас, ұрғашы — мойын; Қатын бастаған ел қараң қалады; Баланы жастан, қатынды бастан* [2; 4] т.б.

Дүниенің паремиологиялық бейнесін лингвомәдениеттанымдық аспектіде зерттеген Ж.Исаеваның пікірінше, ер адамның қоғамдық-әлеуметтік мәртебесін әйел адамның қоғамдағы отбасылық рөлінен жоғары қойып, әйел затын жаратылысынан ер адамнан төмен тұратын екіншілік орындағы тұлға ретінде бағалап келген қазақы түсінік және сол бағаға сәйкес этнос санасында қалыптасқан стереотиптік образдар әйел затына қарата қолданылатын көптеген мақал-мәтелдер бойына жағымсыз коннотация дарытады [11; 21].

Қазан төңкерісінен кейін қоғамда болған саяси-әлеуметтік өзгерістерге, әйелдердің қоғамда алатын орнына байланысты жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдердің көбі қолданыстан шыққаны белгілі.

Кез келген тілдегі мақал-мәтелдерді «жақсы әйел/еркек» және «жаман әйел/еркек» деген екі санаттық топқа бөліп қарастыруға болады. «Қазақ мақал-мәтелдерінде қордаланған «әйел» және «еркек» жөніндегі білімді жеткізуші макрофреймдік тармақтар қазақтың паремиологиялық дүние суреті андроцентрлік («еркектік» позицияның үстемдігі) сипатта екенін көрсетеді. Мысалы: *Алтын басты әйелден бақыр басты еркек артық; Жаман ерден жайдағым жақсы, Жаман қатыннан бойдағым жақсы; Ақ Еділдің өзі болмасақ та бұлағымыз, Ақылды бастың өзі болмаса да құлағымыз; Әйел тілінен өледі, Түлкі жүнінен өледі; Ақылды жігіт атқа да отырар, таққа да отырар* т.б. [11; 20,21].

Дегенмен, мақал-мәтелдердің тарихи категория екендігі, олардың қоғамдық-әлеуметтік жағдаяттарға сәйкес өзгеріп отыратындығы туралы жасаған В.Дальдің: «Мақал-мәтелдерді тудырушы халық. Заман өзгеріп, халықтың дүниеге көзқарасы, әдет-ғұрпы, салты өзгеріп, білімі, мәдениеті артқан сайын, өзіне терең мазмұнды, дұрыс идеялық мағынаны талап ете бастайды [12], — деген тұжырымы шындыққа жанасады. Қазақтың паремиологиялық дүние суретінде әйелге қатысты жағымсыз мағына беретін мақал-мәтелдерге қарағанда қазір көркіне мінезі мен ақылы сай, ерінің ақылына ақыл қосып, үйде де, түзде де сыйлы әйелдер туралы мақал-мәтелдер жиі қолданылады. Қазақ халқының ақылды, шешен, биязы мінезді, өжет, батыр, айлакер әйелдері тарихта көп болған. Шын мәнінде бір әйелдің айласы, тапқырлығы көп істі тындыратындығы анық. Бұл сөз мәйегі көркемдік мақсатта жұмсалып, оқиғаға стильдік өң береді. Мысалы:

*Ердің асылы күшінен білінеді,
Әйелдің асылы ісінен білінеді.*

Әйел көркі — ақылда.

*Ер айласы бір,
Қатын айласы мың.*

Мақал-мәтелдердегі мағына мен ұғымдардың қалыптасуын зерттеуде когнитивтік лингвистиканың мүмкіндіктері мол екені анық. Тіл мен танымның сабақтастығы нәтижесінде концептоөрістегі білім құрылымы мен формасы және оның тілде көрініс табуы мақал-мәтелдерді зерттеудің жаңа парадигмаларына негіз болады: «Қазіргі білім парадигмалары гуманитарлық ғылымдардың зерттелу аясын когнитологияның принциптері бойынша жан-жақты, терең қарастыруға кеңінен мүмкіндік берді» [6; 48].

«Әйелдер» және «ерлер» концептілері — кез келген ұлт дүниетанымында айрықша орын алатын әмбебап концептілер. Әйел заты мен ерлерге тән стереотиптік мінез-құлық ерекшеліктері жалпы әйелдік пен еркектік қасиетті айқындайтын әмбебап, ортақ сипатқа ие болады. Мысалы, әйелдер туралы сөз еткенде жұмсақтық, нәзіктік, мейірімділік, сезімталдық, күмәншілдік, аса сақтық, байқағыштық, құбылмалылық, тиянақтылық, отбасы ұйтқысы сияқты стереотипті бейнелері мен мінез-құлықтары ойға келеді. Ал, еркектер басшы, күшті, шешім қабылдаушы, қатал, мансапқұмар, жауынгер, отбасы асыраушы деген стереотипті бейнелерді ойға келтіреді.

Зерттеуші В.А.Маслова «стереотип» ұғымын тілдің мәдениеттегі доминантты құрамдас бөліктерді сақтап, оны келесі ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік беретін құбылысы, тұрақтаушы факторы ретінде анықтайды [13].

Зерттеуші А.Смайлов өзінің «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингво-мәдени сипаты» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясының авторефератында стереотипті — дүние туралы таным-түсініктің қайталануынан тұрақталған әрекеттер мен құлықтар шаблонды деп көрсетеді [14]. Біз де өз мақаламызда автордың келтірген тұжырымын ұстанамыз.

Гендерлік стереотиптерде, А.В.Кирилинаның пікірінше, екі жыныстың қасиеттері, атрибуттары және өзін-өзі ұстау нормалары жөнінде қалыптасқан әлеуметтік және мәдени пікірлер мен пресуппозициялар бар [15; 98].

Әйелдер мен ерлердің мінез-құлық ерекшеліктері, әлеуметтік статусы, отбасындағы орны, сол халықтың ұлттық менталитетінен, әлеуметтік-мәдени, тарихи даму барысында қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық санасы негізінде айқындалады. Әйел мен ер адам қоғамда, отбасында әр

түрлі рөлдер атқарады және ерлердің қасиеттері әйелдердің мінез-құлық ерекшеліктерінен жақсырақ, олардың қасиеттерінен жағымды деуге болмайды. Әйелдер мен ерлер бірін-бірі толықтырып отырады, қоғамда да, отбасында да және екеуі бірігіп бір тұтастықты құрайды.

Сонымен қатар әйел мен ер адамның ойлау, қабылдау ерекшеліктері де әр түрлі болып келеді. А.В.Кирилинаның пікіріне сүйенер болсақ, әйелдердің ассоциативтік өрісі жалпыланған және ізгіленген (гуманистический), ал ерлердікі аңшылық, спорт, кәсіби және әскери салаларымен байланысты [15; 57]. Әйелдердің ассоциативтік ойлау өрісі ізгілік, күнделікті тұрмыс-тіршілік, отбасы — ошақ қасы аясында өрбиді, ал ерлер өздерін күшті, мықты болуға, жоғарыдан көрінуге, отбасы асырау, жұмыс істеп, шаруашылықпен айналысумен байланыстырады.

Жалпы әйелдер мен ерлердің танымдық өрісінің өзіндік ерекшеліктеріне келсек, ойлау операцияларына байланысты әйелдер мен ерлерге тән қасиеттер де әр түрлі болып келеді. Әйелдер көбінде асығыс шешім қабылдағыш, эмоционалды, интуитивті ойлауы дамыған, логикаға үйлеспейтін сезімге берілгіш, жүрегі жұмсақ әрі аяғыш деп саналады. Ерлер туралы, негізінен, аналитикалық, логикалық ойлауға жүгінетін, асықпай байыппен объективті шешім қабылдайтын, қайсар мінезді әрі қатал жүректі (мейірімсіз емес) деген стереотип қалыптасқан.

Сонымен әйелдер мен ер адамдарға тән мінез-құлық ерекшеліктерін, әмбебап қасиеттерді, оларды танытатын стереотиптік бейнелерді бір жүйеге келтірсек, онда әйелдерге байланысты қалыптасқан стереотиптер: хатшылар, енжар, ізбасарлар, төзімді, тиянақты; отбасы ұйтқысы, қолдаушы, мейірімді, жұмсақ, көнгіш; эмоционалды, сақ, байқағыш, күмәншіл, сезімтал. Ал ерлерге байланысты қалыптасқан стереотиптерге бастықтар, белсенді, көшбасшы, өзіне ғана сенеді, атакқұмар; отбасы асыраушы, басшы, қорғаушы, күшті, батыл; тәуелсіз, логикалық, объективті, шешім қабылдаушылар, бір жақты т.б. жатады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, бұлар — әйелдер мен ерлерге тән жалпылама әмбебап қасиеттер мен ерекшеліктер. Еркектік пен әйелдік биологиялық туа біткен қасиеттер, дегенмен олар ұлттық дүниетаным, әлеуметтік-мәдени даму нәтижесінде пайда болған салт-дәстүр, ұлттық философиядан бастау алады. Алайда мәдениеті, ділі, діні, ұлттық болмысы алшақ халықтардың қоғамында қалыптасқан мінез-құлық, әдеп, өзін-өзі ұстау жөніндегі ұстанымдары әр түрлі болып келеді.

Қазақ халқы генетикалық негіздерге, тектілік мәселесіне қатты мән берген, сондықтан да кез келген ер мен әйел ата-анасына, тұқым-әулетіне кір келтірмеуге тырысып бағатындығы, олар ең алдымен өн бойында міні жоқ адам болуға әрекет жасайтындығы белгілі. Осыған байланысты пайда болып, халқымыздың жадында сақталған: *«Қас арғымақ белгісі — аз оттар да, көп жусар, қас жақсының белгісі — аз сөйлер де, көп тыңдар; Тексіз жігіт тезекпен тең; Тексіз жерден қыз алма; Жақсыдан жаман туса — жыннан пайда болғаны, жаманнан жақсы туса — нұрдан пайда болғаны; Жақсыдан жаман туса, ем табылмас, жаманнан жақсы туса тең табылмас; Жақсыдан жаман туады бір аяқ асқа алғысыз; Жаманнан жақсы туады адам айтса нанғысыз; Жақсының басына іс түссе, ашынар да ашылар, жаманның басына іс түссе, бір тулар да басылар; Жақсының ашуы жібек орамал кепкенше; Жаманның ашуы басы көрге жеткенше; Жақсының өзі өлгенмен, сөзі өлмейді; Жақсыға ерсең, жетерсің мұратқа; Жаманға ерсең, қаларсың ұятқа»* деп келетін мақал-мәтелдерде жақсы болып жүргендердің барлығы, арғы ата-тегінің «дұрыстығынан» деген идея ұсынылатындығы айтылады [16; 12].

Тектілік, тексіздік әйелге де, ерлерге де қатысты айтылады. Қазақ халқы қыз алуда, қыз беруде жастардың ата-анасының шыққан тегіне көп көңіл бөліп отырған. Сондықтан да «Тең теңімен, тезек қабымен» деп, қазір де көпшілік ата-ана бұған аса жауаптылықпен қарайды, тектілермен жолдас болуға тырысады. Өйткені бұндай мақал-мәтелдердің бала, ұрпақ тәрбиелеуде үлкен маңызы бар деп есептейді, балаларының тәрбиелі, жақсы мінезді азамат болып өсуіне, инабатты, ибалы қыз тәрбиелеуге қызмет етеді деп есептейді: «Бұл мақалдар, бір жағынан, тектілік үшін күреске, текті жерден қыз алып, тектілермен жолдас болуы, сөйтіп тұқымды да, тәрбиені де ілгері бастыруға үндесе, екінші жағынан, азаматтың мінезін тәрбиелеуге қызмет етеді. «Текті жерден шыққандығың рас болса, өз ортаңа жолбасшы, ақылшы болып қызмет ет», әйтпесе «Зорсынғанға Алла бар, сомсынғанға балға бар» дегендей, еліңнің қадірін білмесең, сол қауым сені ілезде-ақ «Аузы жаман ел былғайды, аяғы жаман көл былғайды» деген атқа қалдыра алады, сондықтан сол ортаның қалай болғанда да мүддесін ойлап, үдесінен шыға біл дегенге меззейді [16; 13].

Қорыта айтқанда, тіл біліміндегі жаңа бағыттарға сай мақал-мәтелдердің гендерлік сипатын зерделеп, ерлер мен әйелдердің қазіргі қоғамда алатын орнын анықтайтын мақал-мәтелдерді саралау үшін осы сияқты зерттеулердің қажет екені сөзсіз. Сондай-ақ бұндай ізденістер ана тілінің ұлтты

ұйыстырушылық қасиетін, құдіретін күшейтумен тығыз байланысты екені анық. Зерттеудің болашақтағы бағдары — қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салғастырып, олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау.

Әдебиетер тізімі

- 1 *Қайдар Ә.* Халық даналығы. — Алматы: Толғанай, 2004. — 142-б.
- 2 *Диваев А.А.* Казахские пословицы. — Ташкент, 1927. — 340 с.
- 3 *Балақаев М.* Қазақ тілінің мәдениеті. — Алматы: Қазақстан, 1971. — 41-б.
- 4 *Байтұрсынов А.* Шығармалары. — Алматы, 1980. — 92-б.
- 5 *Ғабдуллин М.* Қазақ халық ауыз әдебиеті. — Алматы, 1974. — 78-б.
- 6 *Смағұлова Г.* Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: Монография. — Алматы: Арыс, 2010. — 280 б.
- 7 *Аханов К.* Тіл білімінің негіздері. — Алматы: Санат, 2003. — 250-б.
- 8 *Манкеева Ж.* Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. — Алматы, 1997. — 10-б.
- 9 *Даль В.* Пословицы русского народа. — М., 1957. — С. 135.
- 10 *Қалиұлы Б.* Қазіргі қазақ тілі. — Алматы: Әлішер, 2006. — 125-б.
- 11 *Қарсыбекова Ш.* Қазақ мақал-мәтелдерінің логика-семантикалық және заттық-тақырыптық топтастырылу принциптері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сер. — № 2 (92). — 2006.
- 12 *Исаева Ж.И.* Дүниенің паремологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспекті): ...Канд. дис. автореф. — Алматы, 2007. — 15-б.
- 13 *Маслова В.А.* Лингвокультурология. — М.: Academia, 2001. — С. 110.
- 14 *Смайлов А.* «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты: ...Канд. дис. автореф. — Алматы, 2008. — 9-б.
- 15 *Кирилина А.В.* Гендер: лингвистические аспекты. — М.: Ин-т социологии РАН, 1999. — 189 с.
- 16 *Тілепов Ж.* Халықпен ғұмырлас рухани мұра // Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері / Құраст. Қ.Алпысбаева, П.Әуесбаева т.б. — Алматы: ҚазмемҒА ҒЗИ, 2001. — 463 б.

Ш.Мажитаева, А.Тажикеева

Проблема мотивации пословиц и поговорок в казахском языке (гендерное свойство)

В статье рассматривается проблема мотивации пословиц и поговорок в казахском языке. Прослеживается история исследования пословиц и поговорок в казахском языкознании. Анализ пословиц и поговорок, являющихся источником народной мудрости и национальной самобытности (ментальности), дает возможность определить стереотипы, характеризующие место и роль женщин и мужчин в обществе. Также показано влияние социально-общественных условий на зарождение пословиц и поговорок в казахском языке. Авторы статьи пытаются объяснить мотивацию пословиц и поговорок казахского языка в гендерном аспекте.

Short review of the history of investigating Kazakh proverbs and sayings is made in the article. The analysis of proverbs and sayings that are considered to be a treasure of national wisdom enables to reveal stereotypes connected with role and place of men and women in society. The influence of social factors in formation of Kazakh proverbs and sayings are discussed as well.